

KIMARADTAK – FENTRŐL VEZÉRELT ÁLDOZAT KATEGORIZÁCIÓK A GENOCÍDIUM UTÁNI RUANDÁBAN

SZABÓ MIKLÓS

Bevezetés

Az 1994-es ruandai népirtásban nyolcszázezer tuszi és politikailag mérsékelt hutu vesztette életét az állami irányítással végbement genocídiumban. A genocídiumot követően mind Ruanda, mind a nemzetközi közösség egyik központi célja az elkövetők és áldozatok azonosítása és rendszerezése volt. Ugyanakkor Ruanda államnak az újjáépítéssel és egy végletesen kettészakított lakossággal is kezdenie kellett valamit. Ennek érdekében a „nemzeti egység” kialakítását tette meg legfontosabb programjának, és hivatalosan megszüntette a korábban központilag jegyzett etnikai kategóriákat (Burnet 2009:80.). Ezzel az állam látszólag szakított a korábbi megosztó gyakorlattal, ám a központilag irányított nemzeti emlékezettel – az áldozat-státusz politizálásán keresztül – továbbra is életben tartja az etnikai dichotómiát. Az állami hatalom, amely kizárólagos jogot formál az „ártatlanság” és „bűnösség” meghatározására, ezt a képességet uralmának alapkövévé tette. Ez az állami beavatkozás a hutu populáció többségét, akik nem vettek részt a genocídiumban, vagy maguk is áldozatává váltak, illetve a vegyes etnikai háttérű családban élőket kitörölte a nemzeti önképből (Mcdoom, 2013:553). Ezáltal az 1994-es genocídium államilag meghatározott emlékezete kizárta a nyilvános gyász megélésének lehetőségét az 1990–94-es polgárháború, az 1994-es genocídium és az 1997–2000 között zajló fegyveres felkelés áldozatainak teljes spektruma számára.

Geopolitikai és történeti kitekintés

Ruanda és Burundi a Nagy-Tavak vidékének két relatív kicsi országa. Etnikai összetételüket hutu többség és tuszi kisebbség határozza meg. A két ország a függetlenedést követően különböző utat jártak be, de mindkettő etnikai erőszakhoz vezetett. 1962-ben Burundi gyorsan tuszi etnokráciává vált. Az 1965-ös, '72-es, '88-as és '93-as hutu felkelésekre a tuszi kézben lévő hadsereg és kormányzat minden alkalommal brutálisan reagált, mely akcióknak elsődleges célpontja minden esetben a hutu civil társadalom volt. Az 1972-es események csúcspontja a burundi hutu elit ellen elkövetett célzott genocídium volt (Biedermann, 2013a). A tuszi hadsereg, milíciák, és a civil lakosságból szerveződött csapatok közel 200 000 hutval végeztek (McDoom, 2005:550). Az 1993-as felkelést a frissen megválasztott első hutu elnök, Melchior Ndadaye ellen elkövetett merénylet robbantotta ki, és a zavargások a

hadsereg erőszakos fellépését követően egy 2005-ig tartó, de több szempontból, ma se lezárt polgárháborúvá eszkalálódtak.

Ruanda szinte a pontos ellentétét járta be szomszédja poszt-gyarmati történetének. A függetlenséget a még a hivatalos dekolonizáció előtt, 1959-ben kirobbant forradalom hozta el. Ez egy jelentős mértékben hutu felkelés volt, mely nem csak a gyarmati uralom ellen, de a tuszi monarchia ellen is szerveződött, és két egymást követő hutu dominálta köztársaságot hozott létre (1962–73 és 1973–94). A gyarmati igazságtalanság összekapcsolódott, és megfoghatóvá vált az általa kivételezett tuszi elitekben (Tarrósy, 2011:84). Így a hutu felkelés a függetlenség mellett a tuszi lakosság marginalizálódását is jelentette (Bidermann, 2013b:64), így tízezrek kényszerültek elhagyni az országot. A tuszi száműzött közösség többször is megkísérelt visszatérni, és átvenni a hatalmat, de a legjelentősebb kísérlet az 1990-ben kezdődő polgárháború volt. A konfliktus végül a ruandai elnök meggyilkolásához és az azt követő népirtáshoz vezetett 1994-ben. Az elnök meggyilkolása után hatalomra jutó radikális erő, jól szervezett milíciákkal és a hutu lakosság mozgósításával 500–850 000 embert gyilkolt meg, mielőtt a tuszi lázadók katonai győzelme végül megfékezte a szervezett tuszi-ellenes erőszakot (Bidermann, 2013b). Ugyanakkor a tuszi-ellenes erőszak már a polgárháború korábbi részében is jellemző volt. 1990-től a ruandai hadsereg évente két-háromezer tuszi civilt gyilkolt meg a lázadó erők akcióira adott megtorló válaszként.

A két országra jellemző neo-patrimoniális irányítás a gyarmati uralom alatt megkövesedett szocioökonómiai határvonalak mentén alakulva nem tette lehetővé a közös fejlődést. Az autokraták klientúra hálózatokat alakítottak ki etnikai, klán és/vagy regionális hűségekben alapulva annak érdekében, hogy befolyásukat biztosítsák a népszerű legitimitás hiányában. Ezekben a hálózatokban egy elit kisebbség monopolizálta a hatalmat és osztotta ki egymás között az állam vagyonát. Ez a pártfogórendszer, habár hatékony volt a hűség megvásárlásában, alapvetően kizáró jellegű volt és fokozta a társadalmi megosztottságot. Például Ruanda és Burundi esetében kis, elit hutu és tuszi csoportok uralták a függetlenedés utáni hatalmat a másik etnikai csoport kárára.

A neo-patrimoniális rendszerek hatalmi belső körei gyakran túlléptek egyszerű etnikai vagy törzsi meghatározókon, tovább fragmentálva a társadalmat. Burundi esetében két tuszi alcsoport vetélkedett az önállóság után: a magas státuszú banyaruguru és a alacsony státuszú hima (McDoom 2013:555). Végül a tuszi-hima irányította az országot 1965-től 2003-ig. Ruanda esetében az intra-etnikai verseny

Az elnök meggyilkolása után hatalomra jutó radikális erő, jól szervezett milíciákkal és a hutu lakosság mozgósításával 500–850 000 embert gyilkolt meg, mielőtt a tuszi lázadók katonai győzelme végül megfékezte a szervezett tuszi-ellenes erőszakot.

a régiók között zajlott, észak-déli megosztottság jellemezte. Egy déli hutu elit szereplő, Gregoire Kayibanda irányította az államot Ruanda Első Köztársaságának idején (1962–73), míg egy északi hutu csoport, Juvenal Habyarimana alatt uralkodott a Második Köztársaság idején (1973–1994) (T. Horváth 2008b).

A rendszer fontos jellemzője az időszakosan, a politikai önrendelkezésre tett kísérletek nyomán kirobbanó erőszak. A kormányzó elit vonakodása a hatalomátadásról arra kényszerítette az ellenfeleket, hogy más eszköz híján erőszakot használjanak annak megszerzésére. A hatalmas klientúra hálózatok pedig, amelyek alátámasztották ezeket a rendszereket, természetesen ellenálltak azoknak a törekvéseknek, amelyek megkísérelték elvenni tőlük a személyes, anyagi hatalom előnyeit, amelyeket élveztek. Ilyen módon dolgozva a kooperáción alapuló politikai építkezés ellen.

Etnikai háttér és az erre épülő magyarázatok korlátai

Az európai magyarázatokban népszerű törzsi szemlélet túl egyszerű módon tekint a régióban zajló erőszakra, az etnikai identitás fontosságát nem szabad teljesen elvetni. Önmagában az etnikai hovatartozás nem predesztinál konfliktusra, és az erőszak irányát se határozza meg, ahogy ez a két ország példájából, jól látszik. Viszont az etnikai különbségek hasznos narratívákként szolgáltak vagy az idegenkedő ideológiák alapjává váltak, ahogy történt az a világ más területein is. Az ilyen módon hiszterizált közvélemény könnyebben nyújtott támogatást, vett részt a mozgósításban, és könnyebben fogadta el az extrém mértékű fizikai erőszak hétköznapivá válását. Az egyik legismertebb etnikai narratíva a tuszi kisebbségnek tulajdonított uralom és történelmi manipuláció volt. Ruandában, mind a népirtás előtt, mind annak idején, az extremista csoportok a hutu kollektív emlékezetre támaszkodtak, amely a tuszi alávetettséget történelmi sérelmére építették. Történelmileg valóban létezett egy tuszi uralkodó elit, amely ezáltal felülreprezentált beleszólással rendelkezett az ország társadalmi és politikai rendjébe, Ruanda hutu forradalma előtt. Ugyanakkor 1981-ben Zaire törvényt hozott, amely megkérdőjelezte a kinyarwanda nyelven beszélő tuszi közösség állampolgárságát. Kongó déli Kivu tartományában a banyamulenge nevű kongói tuszi csoport szintén etnikai előítéletekkel kellett, hogy szembenézzen (Mcdoom, 2013:560). Ez az ellenségeskedés a sikeres polgárháború után tuszi domináns RPF irányítása alá került Ruandának indokot adott ismételt betörésekhez Kelet-Kongóban a második kongói háború 2002-es befejezése után is.

Az erőszak azonban nem redukálható az etnikai vagy törzsi különbségek pusztán létezésére vagy sokféleségére (Burnet, 2009). Először is, a régió etnikai konfliktusai általában csak a sokféle etnikai csoport közül néhányat érintenek. Ruanda és Burundi demográfiai szempontból rendkívül szokatlanok a szubszaharai Afrikában, mivel lényegében kétnemzetiségű társadalmak, ahol a túlnyomórészt hutu többség és a tuszi kisebbség alkotja a lakosságot. Valóban, az etnikai vonalak mentén következett be az erőszak ezekben az országokban. Uganda és a DR Kongó viszont többnemzetiségű társadalmak, és csak néhány etnikai csoportjuk keveredett erőszakos konfliktusba. Másodszer, az erőszak legalább annyira az intraetnikai hatalmi

harcok eredménye volt, mint az etnikai rivalizálásoké (Mcdoom, 2013:564). Ruanda népirtásának kibontakozása előtt a fő feszültség a mérsékelt és szélsőséges hutu politikai mozgalmak között feszült.

Az 1948-as Genocídium Egyezmény nemzeti, etnikai, faji és vallási csoportok megsemmisítésének szándékaként határozza meg a genocídiumot. Stabil és permanens csoportokként határozva meg a genocídium elszenvedőit, melyek bizonyos értelemben objektív létezőként azonosíthatóak a tett elkövetését megelőzően. Ennek a megközelítésnek a jogalkotás szempontjából van létjogosultsága (Biedermann, 2011). Ugyanakkor az etnikai, nemzeti, faji identitás, ahogy azt az antropológia már felismerte, problematikus konstrukciók, amire a nemzetközi bíróság is hamar ráébredt.

Az etnikai identifikáció önmagában is egy társadalmi folyamat, amely ki van téve a folyamatos társadalmi változásoknak és a politikai manipulációnak. A ruandai büntetőbíróság, amikor az 1948-as Genocídium-egyezményt igyekezett alkalmazni, „váratlan” akadályba ütközött. Az egyezmény második cikkének jogalkalmazási gyakorlata az atrocitást elszenvedő csoportot „permanensen és stabilan”, lényegében objektívan létezőnek határozza meg. Mely „létezésnek” – a genocídium szándékának bizonyításához – ráadásul már a megsemmisítési kísérletet megelőzően is fenn kell állnia. A tuszik és hutuk a felszínes szemlélődő számára egyértelműnek és „fizikailag” meghatározhatónak tűnő különválásával szemben valójában képlékeny és nehezen meghatározható kategóriákat alkottak. Mivel társadalomban eredetileg létező elválasztásokra épülő gyarmatosító és azt követő rezsimiek kategorizáló gyakorlata is folytonosan változott, és változott ezáltal a csoporttagság is, a meghatározás idővel a testi különbségekre, az állam vezetésében betöltött pozícióra, vagy éppen a birtokolt szarvasmarhák számára is épülhetett (Magnarella, 2002:314). Így a csoportok stabil létezésének jogi értelemben történő bizonyítása problematikusá vált (T.Horváth, 2008:141). Ennek hiányában azonban a bírák nehéz helyzetbe kerültek, mivel a politikailag tisztának tűnő helyzet ellenére az etnikai kategóriák objektívan létező csoportként történő azonosítása nélkül a mérszárítások jogi értelemben nem nevezhetők genocídiumnak. Ugyanakkor a ruandai állam és annak polgárai számára ezek a csoportok nagyon is létező etnikai csoportok voltak. A bírák ezért úgy döntöttek, hogy mivel az erőszak ezen pszichológiailag létező kategóriák köré fonódott, így azokat társadalmilag is létezőnek kell tekinteni (Magnarella, 2002:317). Így ezek az etnikai kategóriák jogi értelemben akkor jönnek létre, mikor valaki ki akarja irtani őket.

A genocídium-kontinuum

A ruandai népirtás esetében a nemzetközi bíróság átugrotta ezt a problémát, de a társadalomtudomány jogi kereteken túl is képes kell legyen értelmezni az eseményeket.

A genocídium-kontinuum szembe megy a tradicionális genocídium-megközelítésekkel, amelyek például ragaszkodnak a holokauszt megkérdőjelezhetetlen egyediségéhez, és nagyon óvatosan alkalmazzák magát a genocídium kifejezést is. Carole Nagengast és a genocídium-kontinuum elmélet megalkotója, Nancy Schaper-Hughes egy alternatív megközelítést tart időszerűnek (Schaper-Hughes, 2002:36).

Át kell lépni a beidegződéseken, és összekapcsolni a „normális” és „abnormális” időkben megjelenő erőszakot. Amennyiben ennek az azzal a veszéllyel jár, hogy a genocídium fogalmát olyan területekre is kiterjesztjük, ahol nem gondolnánk találkozni vele, akkor ezt a veszélyt messze felülírja az a lényegesen súlyosabb fenyegetettség, hogy félreértelmezünk vagy figyelmen kívül hagyunk olyan genocídium felé vezető gyakorlatokat és gondolatokat, amelyek az „átlagos, jó emberek” mindennapi normatív viselkedésben jelennek meg.

Ebben a megközelítésben. Nancy Scheper-Hughes Pierre Bourdieu részleges és befejezetlen erőszakelméletének alkalmazását javasolja (2002:270). Mely szerint a „normális” társadalmi gyakorlatokban megbúvó mindennapi normatív erőszak ott van a háztartásokban, a családon belüli kapcsolatrendszerekben, a nemi kapcsolatokban, a munkahelyi struktúrákban, az ajándékozási szokásokban és így tovább. Ara ösztönöz minket, hogy az erőszak szerepét és jelentését kiterjesztve próbáljuk meg értelmezni, különösen a hétköznapi erőszak és az explicit politikai erőszak közötti kapcsolatok feltárásakor. Franco Basaglia „békeidő bűncselekményei” (crimini di pace) elmélete (Basaglia, 1987:65) szintén közvetlen kapcsolatot feltételez a háborús és békebeli erőszak-struktúrák között. A háborús körülmények között alkalmazott erőszak pusztán a békebeli, hétköznapi erőszak-gyakorlatok rendszerszerű és nagyobb méretű alkalmazása. A hétköznapi állami erőszak lehetővé teszi a béke fenntartását. Ezért mindenki elfogadja azt. A nagy befogadóképességű börtönök, a halálbüntetés egyaránt a többség biztonságérzetének illúzióját szolgálja. A hosszú távú gazdasági, társadalmi kirekesztés és kizsákmányolás folyamata, amely a börtönrendszert bizonyos kisebbségi csoportok koncentrációs táborává változtatja, tipikus példája a csendes háborúknak és rejtett genocídiumoknak. A genocídiumok nem azért rejtettek, mert titokban tartott folyamatokról van szó, hanem éppen az ellenkezője okán, mivel néha a szemünk előtt zajló események a legnehezebben felismerhetők. Ez az egyik alapvető feltétele a genocídium megvalósulásának, és egy olyan tendencia, amely békeidőben csendben és biztosan fejlődhet, és a kultúráisan elfogadott erőszak, egy stresszhelyzet beálltakor, extrém mértéket ölthet.

A genocídium kontinuum ezen felül felhívja figyelmünket arra, hogy a népi-irtások nem dátumokba zárható események. Az erőszak nem a később jogilag genocídiumként meghatározott eseménnyel kezdődik, és nem is azzal ér véget. A társadalom a minden tagja, az elkövetők, és az áldozatok egyaránt az események következményeivel kell, hogy éljenek.

A polgárháború és népiirtás

Az 1994-es genocídium a legismertebb Ruandához kötött erőszakos esemény, ám ez az esemény egy évtizedet felölelő fegyveres konfliktus kiugróan kegyetlen epizódja volt. A kilencvenes évek egymást követő rezsimeje az államilag vezérelt erőszak légkörét teremtették meg, melyben az erőszak az emberek változatos osztályozása alapján találta meg az áldozatait. Ennek következményeként ruandaiak tömegei érzik magukat áldozatnak, miközben ezt a státust a genocídium utáni Ruanda vezetése nem ismeri el.

1990 októberében a Ruandai Hazafias Front (RPF), egy nagyrészt száműzetésben élő tuzsikiból álló lázadó csoport, megtámadta Ruandát (Mcdoom, 2013:574). Szándékuk az volt, hogy felszabadítsák az országot Juvénal Habyarimana elnök diktatúrája alól. Így vette kezdetét a polgárháború, és egyeses következményeként megjelent az etnikai gyűlölet retorikája, melyet a radikalizálódó hutu hatalmi csoportok aztán felhasználtak az 1994-es események során. Ezzel egy időben, és némileg ellentmondásosan, a kilencvenes évek eleje a demokratizálódás, az ellenzéki csoportok megjelenésének időszakja is volt. Az elhúzódó polgárháború miatt Habyarimana rezsimje végül kénytelen volt béketárgyalásokat kezdeményezni az RPF-fel, és létrejött egy hatalommegosztási egyezmény, melynek értelmében az az RPF és a ruandai belső ellenzék is helyet kapott az ország életében. Ám a hadsereg, a Forces Armées Rwandan (FAR) és az elnök erői továbbra is zaklatták, megfélemlítették, esetenként meggyilkolták a rezsim ellenzéki erőit és a helyzettel kapcsolatban kritikát megfogalmazó újságírókat és jogvédőket.

1994 áprilisában, Habyarimana elnök meggyilkolását követően, radikális hutu csoportok a hatalommegosztási egyezmény ellen foglaltak állást, és azonnal elkezdtek a gyilkosság sorozatot, melyet ma ruandai népiirtásnak nevezünk (Biedermann, 2013:61). Április és július között a tuszi lakosság mellett az elnök korábbi ellenzéke, az emberi jogi aktivisták, újságírók és az erőszakban részt venni nem kívánók mind célponttá váltak. A genocídiumnak végül az vetett véget, hogy az RPF az ország területének többsége felett megszerezte az uralmat (Mcdoom, 2013:574). Ez a fegyveres területfoglalás azonban a radikális hutu vezetők mellett több mint egymillió polgárt is az ország elhagyására kényszerített. Az RPF a konfliktust követően hatalmon marad. A népiirtás ténye előnyösen keretezte át a politikai kontextust, nem egy általa kirobbant polgárháború nyertese, hanem nemzetközi elismerést birtokló, a népiirtást megfékező erőként mutatta magát. Az RPF 1994 és 2003 között „egyezményes diktatúra” formájában irányította az országot, majd a parlamenti és elnökválasztást követően névlegesen végbement demokratizálódás után más formában, de továbbra is a hatalom kizárólagos birtokosa maradt. Az RPF béketeremtő, megmentő erőként jelenik meg a ruandai, de még a nemzetközi diskurzusban is, uralmuk azonban, etnikai származástól függetlenül, távolról se univerzálisan pozitív. 1994 és 1995 során az RPF katonai ága tisztázatlan számú hutu és tuszi civil gyilkolt meg. 1996-ban az RPF elrendelte a zairei határon élő menekültek százezreinek erőszakos visszatelepítését, és a „banyamulenge felkelés” álcája alatt további több százezer menekültet

Az RPF a konfliktust követően hatalmon marad. A népiirtás ténye előnyösen keretezte át a politikai kontextust, nem egy általa kirobbant polgárháború nyertese, hanem nemzetközi elismerést birtokló, a népiirtást megfékező erőként mutatta magát.

mészároltak le Kelet-Zaire területén. A Ruanda belső területein élő polgárok pedig 1997 és 1999 között az RPF és az (főleg korábbi) FAR katonák, illetve a menekült-táborokból toborzott fiatalok alkotta ellenálló erők szorításában találták magukat. A kegyetlen három év során mindkét oldal a civil lakosságot terrorizálta. 1999-ben az RPF új taktikát választott, és a civil lakosságot áttelepítette az ország északnyugati részére, így választva el az ellenállókat az erőforrásaiktól (Mcdoom, 2013:566). Az áttelepítés civil áldozatainak száma tisztázatlan, de a taktika sikeres volt, és a felkelőket a Kongói Demokratikus Köztársaság keleti területeire szorították .

Az RPF győzelme és az új rend

A genocídiumot követően, 1994 júliusától az RPF a hatalom birtokosa Ruandában. A militáns lázadó csoport hatalomra kerülésekor egy lerombolt országgal szembe-sült, mely állapot egy részéért ő maga volt a felelős. Az országban maradt polgárok a genocídium sokkjának hatására minden etnikai megkülönböztetést – és annak bármilyen politikai megjelenését – elleneztek, és a nemzetközi figyelemben bízva, az RPF-től gyors újjáépítést, demokratizálódást reméltek (Burnet, 2009:82). Az RPF az elvárásoknak megfelelően az „Új Ruanda” nemzetépítési projektbe kezdett, amely egyfelől az etnikai megosztottság felszámolását, másfelől óriási menekülthullámok okán kialakult társadalmi különbségek kezelését célozta.

Az RPF hatalomra kerülését követően az ötvenes, hatvanas és hetvenes években a környező országokba menekült ruandaiak és leszármazottaik tömegei kezdtek el visszaáramlani az országba. A „visszatérők”, ahogy Ruandában nevezték őket, az RPF-re mint a „mi hadseregünkre” tekintettek, és maguk is győztes hódítok attitűdjével tértek vissza korábbi hazájukba, amit tovább erősített a lelki elválasztottság, a Ruandát el nem hagyó civil társadalommal szembeni bizalmatlanság tovább erősített (Burnet, 2009:83). Minden túlélővel, még a konfliktuszónákat elkerülő civilekkel szembeni bánásmódot is, etnikai hovatartozástól függetlenül, a kollaboráció gyanúja határozta meg. A visszatérők között is gyakoriak voltak a konfliktusok, mivel száműzetésük változatos körülményeinek következtében eltérő élményekkel, gazdasági lehetőségekkel, és akár nyelvvel rendelkeztek. Az állampolgárok ilyen eltérő és egymással szembehelyezkedő marginalizáltság-élménye, a száműzetés, az identitás alapú erőszak, az állami erőszak a genocídium alatt, azt megelőzően és azt követően, valamint a nyelvi törésvonalak mind olyan tényezők, melyek megnehezítik egy közös nemzeti identitás kialakítását.

A Ruanda területén született és felnőtt népesség számára az RPF győzelme először megkönnyebbülést jelentett, és a genocídium végét, de a hamarosan kibontakozó politikai elnyomás megkérdőjelezte, hogy az RPF valóban az ő érdekükben kíván-e eljárni. A tuszi genocídium-túlélők folyamatos veszélyben éltek, mivel mind a „visszatérők”, mind az RPF- katonák bűnrészesnek tekintették őket (Burnet 2005:13). A hutu lakosság minden tagja szintén a gyilkosság vagy letartóztatás árnyékában élt, mivel az RPF megalakulásától a hutu hatalom ellenében határozta meg magát, amit most a kollektív bűnösség vádjával tudott igazolni. Ezenfelül a genocídiumot átélő polgárok fizikai és lelki sebei, életük és környezetük totális

lerombolása olyan probléma volt, amellyel az RPF nem kívánt foglalkozni, és melyek egyik okozója éppen ő maga volt.

A Tanzánia és Zaire területén élő másfél millió menekült számára a genocídiumot követő erőszak hírei nem tették lehetővé a hazatérést. Végül 1996 és 1997 során, miután az új kormány biztonsági kockázatnak minősítette őket, az RPF fegyveres erői megtámadták a menekülttáborokat, és az infrastruktúra megsemmisítésével kényszerítették a támadás túlélőit, hogy visszatérjenek az országba (Human Rights Watch [HRW] 2001:65). Ezek az új visszatérők diszkriminációval és lehetetlen gazdasági helyzettel szembesültek. Lakóhelyeiket már elfoglalták a korábbi visszatérők, vagy a genocídium túlélői. Nehezen találtak munkát is, mivel elkövetőknek, kollaboránsoknak, de legalábbis szimpatizánsoknak minősítették őket. Ezeket tartóztattak le genocídium vádjával. Miközben ezeknek a letartóztatásoknak egy része talán jogos is lehetett volna, a letartóztatások körülményei teljességgel lehetetlenné teszik az igazság megismerését, és ezáltal egy újabb etnikai alapú erőszakos tettnek kell tekinteni őket.

Az RPF a késő nyolcvanas években történt létrehozásától kezdődően az etnikai határok felszámolását tette meg fő ideológiájának, mely elképzelésnek a „nemzeti egység” nevet adták. Kiemelték a nyelvet, a kultúrát, a történelem képviselte egységet. A problémákat, a megosztottságot, az etnikai ellentéteket pedig a gyarmatosítás következményeként határozták meg. Ez a narratíva nem idegen a helyzet nyugati értelmezésétől sem, de mint általában, most sem ilyen egyszerű a történet. 1994-es hatalomra kerülésekor az RPF a nemzeti egység kormányát hozta létre, amely a hatalommegosztásról szóló arushai egyezmény szellemét kívánta visszaállítani. Az ígéret az volt, hogy egy ötéves átmeneti időszak után országos választásokat tartanak. Úgy tűnt, az RPF valóban elkötelezett ideológiai alapjai mellett. És valóban tett néhány lépést annak érdekében, hogy csökkentse az etnikai hovatartozás jelentőségét (Burnet, 2009:84). A kormány elsőként elrendelte, hogy az etnikai hovatartozás a továbbiakban nem lehet hivatalos szempont a munkaerőpiacon vagy a felsőoktatásban. Ezzel az RPF eltörölte Habyarimana elnök etnikai egyensúlyi rendeletét, amely a hetvenes évektől kezdődően meghatározta a ruandai hétköznapiakat, s amely kvótarendszerekkel igyekezett a gyarmati kormányzat által előnyben részesített tuszi népességgel szembeni iskolázottsági és gazdasági lemaradást behozni. A kormány másik jelentős lépése az etnikai hovatartozás megjelölésének megszüntetése volt a személyazonosító iratokon.

A genocídium alatt a személyazonosító iratok fontos szerepet játszottak. A tuszi megjelölésű utazókat azonnal megölték a hírhedt úttorlaszokon, miközben a hutu és a tua (twa) bejegyzéssel rendelkezők életben maradhattak, amennyiben nem látszottak tuszoknak, vagy nem voltak az RPF vagy más ellenzéki párt ismert szimpatizásai. Az új személyazonosító kártya, bár a felszínen a genocídium ideológiájának, a származás állami számon tartásának elvetése volt, egy másik célt is szolgált. Az RPF hatalomra kerülését követő zavaros körülmények között, a bujkáló FAR-katonák, az ellenálló erők és a menekülttáborokba húzódó állampolgárok millióinak árnyékában az új kártya a rendfenntartás és a lázadó elemek kiszűrésének eszköze volt. Az igazol-

tatások a ruandai hétköznapiak szerves részévé váltak. A főutak mentén és a nagyobb települések közelében felállított ellenőrző pontok lehetővé tették, hogy a hadsereg minden utazót azonosítsa. Az ENSZ- és a kizárólag fehéreket szállító járműveken kívül mindenkit megállítottak, a rendőrök, katonák és a helyi rendfenntartó erők bármikor bárkit igazoltathattak. Az ellenőrzés a magánszférába is beférkőzött, mivel minden éjszakára is maradó vendéget vagy családtagot regisztrálni kellett a helyi rendőrségen. Az új személyazonosító kártyákat mindenkinek az eredeti származási helyén kellett igényelnie, ezáltal kiszűrhetővé váltak a lakosság között rejtőzködő katonaszökevények és ellenállók. A regisztrációs folyamat lehetőséget teremtett a tisztázatlan szerepű vagy addig bujkáló polgárok kikérdezésére és letartóztatására. Mely gyakorlat az elkövetők kézre kerítésének igénye felől nem elítélhető, de a helyi vezetők önkényessége rányomta bélyegét az eljárásra. Akik nem tudtak, vagy nem mertek új személyazonosítót szerezni, azonnal gyanúsítottá váltak. A nemzeti egység megteremtésének eszközeként ünnepezték tehát a civil lakosság szempontjából nem minden esetben tetszett annak.

Miközben az etnikai hovatartozás hivatalosan nem volt a bürokratikus élet része, továbbra is megőrizte fontosságát az állam életében. Az 1997-ben fellángoló erőszak idején a katonakorú férfiak jelentős része elmenekült az ország északnyugati területeiről, hogy így kerüljék el az erőszakos sorozást. Mindeközben az állami kommunikáció az ellenállókat kizárólag hutu származásúnak tekintette, és ezért különösen nagy figyelmet fordítottak a 15 és 30 közötti fiatal férfiakra (Mcdoom, 2013:575). Azok a fiatalok, akik nem rendelkeztek diákigazolvánnyal, vagy már nem voltak tagjai valamilyen állami rendfenntartó szervezetnek, az igazoltatást követően könnyen egy katonai kiképzőtáborban találhatták magukat, különösen, ha hutunak látszottak.

Az emlékezet kisajátítása

1995 áprilisában, a genocídium első megemlékezésének a nemzeti egység ideológiája sikerét is meg kellett jelenítenie, mivel a genocídium minden áldozatáról, tuszikról és hutukról egyaránt megemlékezett. A tuszi és a hutu áldozatok koporsóit az RPF magas rangú hutu tagjai kísérték (Vidal, 2001:6). Ezzel a gesztussal az új hatalom azt üzenté az állampolgároknak, hogy tartós békét kíván építeni, és valóban nyugtatóan hatott abban a közegben, ahol mindenki attól tartott, hogy valamely fegyveres csoport célpontjává válhat, és az országban maradó hutuk egy második genocídium bekövetkezésétől is félték. A félelem jogos volt, mivel az RPF a genocídium alatt és azt követően is követett el helyi tömeggyilkosságokat és csoportos nemi erőszakot az ország teljes területén. A tuszi túlélők pedig tömegesen követtek el megtorló gyilkosságokat, nem elsősorban tényleges elkövetők, hanem bármely hutu ellen. A tuszik viszont pedig attól tartottak, hogy az FAR, a milíciák és a menekülttáborokban toborzott felkelők támadásokat indítanak majd a kisebb települések ellen. Mely félelem szintén nem volt alaptalan (Burnet, 2009:88).

Az első megemlékezést minden pozitív felhangja ellenére is beárnyékolta ez a bizonytalanság és félelem, és az idő előrehaladtával a lakosság egyre inkább kezdte

megkérdőjelezni az RPF elkötelezettségét egy etnikailag és politikailag szabad ország megteremtése mellett. A hatalom ideológiai szinten továbbra is az egység és az újjáépítés mellett állt ki, de tetteiben egyre távolabb sodródott hangoztatott céljaitól. 1995-ben, csupán három héttel a közös jövőt hirdető megemlékezést követően az RPF csapatai hutu civilek ezreit mészárolták le az ország déli és északnyugati részében felállított átmeneti táborokban. A hasonló tömeggyilkosságok mellett a vélelmezett elkövetők tömeges letartóztatása és tárgyalás nélküli kivégzése, az ellenzéki hangot megütő civilek megfélemlítése és meggyilkolása kétségeket ébresztett az új kormányzat tagjaiban is, és egyre többen kezdték bírálni az RPF tetteit. A kritikákra azonnali válaszként a jórészt hutu politikusokat nyilvánosan megszégyenítették, és nem hivatalosan halálosan megfenyegették, aminek következtében az átmeneti kormány jelentős hutu tagjai valamennyien lemondtak és elmenekültek az országból. (Reyntjens, 2004:180). Az újrászervezett kormányba bár bekerültek hutuk is, a tényleges döntési hatalom a mögöttük álló kabinetet alkotó, jellemzően tuszi RPF-tagok kezébe került

Túlélők, áldozatok, új visszatérők

A genocídium utáni Ruandában a „túlélő” fogalma, a kontextustól függően, többféle jelentéssel is rendelkezett, de ezek mindegyike politikai természetű volt. Értve eztabban az értelemben, hogy a társadalmi, gazdasági és politikai kontextusok olyan módon formálták a fogalmat, hogy alkalmassá tegyék hatalmi területek kijelölésére, azáltal, hogy a szenvedés egyes kategóriáit „legitimébbnek” tekintettek másoknál. Miközben a „túlélő” alkalmazható fogalom a genocídium alatt megcélzott hutukra is, idővel alapvetően a tuszi szinonimájává változott, függetlenül a genocídiumban viselt szereptől. Ez az átváltozás a változó nemzeti diskurzuson keresztül ment végbe. Az RPF nemzeti egység programja az etnicitást tabuvá tette, és a tuszi, hutu, tua megnevezések politikailag inkorrekté váltak, használatuk eltűnt a politikai és közéleti beszédből. Ugyanakkor Ruanda társadalma messze állt az egységességtől, és az etnikai különállás megőrizte fontosságát a hétköznapiakban. Ebben a közegben megjelent az etnicitás kommunikálására szolgáló új beszédmód. Ruandaiak és az országban dolgozó más nemzetiségűek is elkezdtek az etnicitást jelölő kísérleti kategóriák használatát, amelyek a genocídiumra és a két jelentős menekülthullámra koncentráltak. A ruandai közbeszédben kimagasló fontosságú az 1957 és 1964 között távozó és a genocídium után visszatérő, többségében tuszi, és a genocídium idején elmenekült, 1996 és 1997 között nagyrészt külső kényszer hatására visszatérő, főként hutu menekülthullám volt. A tuszival szinonim fogalmak a „túlélők”, az „áldozatok”, a „genocídium özvegyei” és a korábbi menekültekre vonatkozó „a nép, mely visszatért” lettek. A hutu új megfelelői pedig az „elkövetők”, „rabok”, „behatólók” és – az 1996–97-es eseményekre utalva – az „új visszatérők” (Burnet 2009:88.). Miközben ezek a megjelölések pontosabbnak tűnhetnek, lévén látszólag egyes személyek partikuláris történeteikhez és tapasztalataikhoz, és nem egy elképzelt és tulajdonított vérségi leszármazáshoz kapcsolódnak, a jelenség visszafordíthatatlanul polarizálta a genocídiumról szóló diskurzust, nem hagyva helyet a kevert vagy

hutu háttérű áldozatok számára, és egyértelműen a teljes hutu lakosságot tette meg bűnbakká, az egyedi részvételtől függetlenül. A „nemzeti egység” diskurzusa ilyen módon tömegeket – főleg a vegyes háttérű családokat, és az RPF támadásainak áldozatul esőket – fosztott meg a nemzet elképzelt közösségében történő megnyugvástól.

Megtorlás és az elkövetés vádja

1995-ben Paul Kagame, akkor az átmeneti kormány alelnöke a tömeges megtorlásokról szóló félelmek kapcsán ezt nyilatkozta a Le Soir-nak: „Sok irányból megvizsgálhatnánk a jelenséget. Az első, hogy ez a félelem jogosnak tekinthető. Sok ember tisztában van azzal, hogy elkövetett vagy kapcsolatba került a bűncselekményekkel, és tartanak a felelősségre vonástól. A másik magyarázat a történelmileg megmérgezett gondolkodás. Folyamatosan azt hallgatták, hogy a tuszik veszélyesek, és hatalmat akarnak” (Vidal, 2000:8). Kagame két lehetséges magyarázatának mindegyike – igazságtartalmától függetlenül – egyértelműen az RPF „megkerülhetetlen igazsága” mellett tette le a voksát, miszerint a teljes hutu lakosság bűnösnek tekintendő a genocídium büntetésében, vagy az RPF és a tuszik elleni propaganda elfogadásában. Az alelnök körültekintően elkerülte a harmadik lehetőséget, melyben a félelmek nemcsak hogy jogosak, de megalapozottak is voltak, lévén az RPF 1994 júliusától rendszeresen követett el tömeggyilkosságokat, igaz, etnikai válogatás nélkül.

A gyilkosságok ténye közismert volt Ruanda lakossága számára, ahogy azt Jennie E. Burnet 1998 és 2005 között végzett terepmunkája visszaigazolta, de az atrocitások mégsem kerültek be a nemzetközi megfigyelő szervezetek jelentéseibe. Az emberi jogi szakértők, nyugati önkéntesek és segítségnyújtó szervezetek beszámolóí alapján csupán annyit tudtak bizonyítani, hogy az RPF szigorúan ellenőrizte és limitálta a vidéki közösségekkel történő kapcsolatfelvételt (Burnet, 2009:90). A civilek azért sem számoltak be a gyilkosságsorozatokról, mivel ezzel maguk is könnyen áldozatokká válhattak volna, ezen túl a genocídium közelsége miatt bármely megszólaló, főleg hutu vagy vegyes háttérű polgár, éppen a genocídium vádjával könnyen elhallgatható és eltüntethető lett volna. Különösen az 1994 és 2005 közti

A jelenség visszafordíthatatlanul polarizálta a genocídiumról szóló diskurzust, nem hagyva helyet a kevert vagy hutu háttérű áldozatok számára, és egyértelműen a teljes hutu lakosságot tette meg bűnbakká, az egyedi részvételtől függetlenül. A „nemzeti egység” diskurzusa ilyen módon tömegeket – főleg a vegyes háttérű családokat, és az RPF támadásainak áldozatul esőket – fosztott meg a nemzet elképzelt közösségében történő megnyugvástól.

kormányokban részt vevő hutu politikusok esetében figyelhető meg, hogy a genocídiumban való részvétel vádjá, esetenként jogosan, azonnal megjelent, ha az illető kritizálni merté az RPF uralmát, vagy már nem bizonyult hasznosnak a rezsim számára. Burnet egyik interjúalanyának története jól példázza a hutuk genocídiumban betöltött szerepének problematikuságát. Seraphine, egy hutu származású nő, Kigali külvárosában élt tuzsi férjével és négy gyermekükkel. A férjét Habyarimana elnök gépének lezuhanása után 24 órán belül elhívták egy gyűlésre, ami a helyi tuzsi férfiak meggyilkolására állított csapda volt. A férfit szomszédaik hozták haza: a fejére mért ütésekől származó súlyos sérülésekkel, halomba rakott holttestek között találták meg. Seraphine hónapokon keresztül rejtgette a súlyosan sérült férjét, és azt remélve, hogy így megmenekülhet, mindenkinek azt mondta, meghalt. Néhány nappal a férje „meggyilkolását” követően egy FAR-tiszt kezdte látogatni, aki mindennap megerőszkolta. Sérült férje és gyermekei életét féltve a nő nem állt ellen. Az egész család túlélte a genocídiumot, de a férje csak részben épült fel, Seraphine szavaival valami „nem volt rendben a fejében”, így a továbbiakban nem tudott hozzájárulni a család fenntartásához. Mindezen fizikai és lelki szenvedések ellenére az új rendszer és a társadalom szemében sem minősült genocídium-túlélőnek, mivel hutu volt, és a férje nem halt meg. Ráadásul az új, polarizált és áttételes etnikai nyelvezetben, mivel nem minősült „túlélőnek”, automatikusan „elkövetőnek” minősült. Mivel Seraphine tökéletesen tisztában volt vele, hogy közösségében milyen elbírálás alá esik egy megszegényített nő, az erőszakról hallgatott, ezzel azonban a cinkosság gyanúját vonta magára: a FAR-tiszt látogatásai nem maradhattak titokban a szomszédok előtt (Burnet, 2009:91). Seraphine az „áldozat” és az „elkövető” kategóriája közé szorult, zavaros státusa a genocídium utáni nemzeti diskurzus problematikus természetének tökéletes példája. Az interjú során elmondta Burnetnek, hogy „értünk akartam elmondani a történetet”, „értünk” alatt a tuzsi férjjel rendelkező hutu nőket értve. „Túlélő vagyok, még ha az emberek ezt nem is így látják. A genocídium óta a férjem feje nincs rendben. Ezért viselkedik néha ilyen furcsán. Nem tud koncentrálni, nem tud dolgozni. Így minden rám marad. Hála Istennek, megmaradt a férjem, de így rám marad minden, a gyermekek tanítása és minden más is.”

A polarizált etnikai diskurzus mellett az erőszak címkézése is politikai és ideológiai nézőpont függvénye. Az RPF által létrehozott és használatba emelt címkék tovább alakították a hivatalos ruandai történelem-magyarázatot és az etnikai megosztottságot. 1994-ben az erőszak legalább három formája jelent meg, mind különböző motivációval. Az első a gyilkosság, nemi erőszak, kínzás és más kegyetlenségek, melyeket civilek sérelmére követett el az FAR, az Interahamwe-milíciák és a genocídiumba bevont állampolgárok. A második a célzott támadások katonai célpontok ellen, és a járulékos, de nem szándékolt civil áldozatok kárára. Ez főleg az FAR és a RPA összecsapásait fedi le. A harmadik az RPA civilek kárára elkövetett gyilkosságai. Ezek mellett még a káoszban kialakult fosztogatások és zavargások is számtalan áldozattal jártak. A genocídiumot követő Ruandában a harmadik típusú erőszakra szóló diskurzus szinte egyáltalán nem jelenik meg, és a rá való utalás is kockázatos, így ezek az események és áldozataik kitörlődnek a

nemzeti emlékezetből. A másik két erőszakforma megnevezése azonban sokat elárul a beszélő politikai beállítottságáról. A nyugati kutatók munkáiban az erőszak első kategóriájával kapcsolatban a genocídium nyitottabb fogalma használatos, amely a politikai és társadalmi csoportokat is elismeri lehetséges célpontokként (Burnet, 2005:6-8). A politikai csoportok bevonása azért is helyénvaló, mert tükrözi azt a folyamatot, ahogy az áldozatokat kijelölték. Ezáltal pedig hutu és vegyes háttérű áldozatok tízezreire is kiterjesztjük a genocídium áldozat-kategóriáit, akiktől ezt a hivatalos ruandai állami gyakorlat és emlékezetpolitika megtagadja (Vidal, 2007:3). Az elsők, akik áldozatul estek a genocídiumnak, a politikailag mérsékelt hutuk, hutu újságírók és hutu emberi jogi aktivisták voltak, akik szembehelyezkedtek a Hutu Hatalom mozgalommal (Des Forges, 1999:202). A Hutu Hatalom propagandája mindenkit arra biztatott, hogy szűrjék ki a nemzet ellenségeit, az RPF cinkosait, és a beszivárgókat. Miközben ezek a címkék a genocídium előrehaladtával egyre inkább a tuszikat jelölték, annak kezdetén kifejezetten a genocídiummal szemben fellépni képes hutuk azonosítására és meggyilkolására irányultak. Az állami irányelv szerint azt, aki „túl toleránsnak mutatkozik a tuszikkal szemben” vagy „hiányzik belőle az elkötelezettség a hutu szolidaritás mellett”, azonnal tuszinak kellett minősíteni (Des Forges, 1999:75). Burnet 1997 és 2001 között készített interjúiban Ruanda belső területén élő ruandaiak leggyakrabban a „lés événements de 1994” (1994 eseményei), vagy egyszerűen az „en 1994” (1994-ben) kifejezéseket használták a genocídiumra. Mikor Burnet rákérdezett a szóhasználatra, rendszerint azt a választ kapta, hogy ezek minden eseményre vonatkoznak, ami 1994 során megtörtént, nem csak a genocídiumra (Burnet, 2009:92). Így a lés événements megemlékezik a genocídium áldozatairól, a keresztútúba került civilekről, az RPF áldozatairól. A civilek szóhasználatával szemben a hivatalos állami kommunikáció kizárólag a „mészárlás és genocídium” kifejezésre korlátozódik. Pottier megállapítása szerint ez a hivatalos állami diskurzus „fenntartja az etnikai megosztottság gyakorlatát, amelyet az RPF vezetett kormány elméletben elítél” (Pottier, 2002:126). Lévén, hogy ebben a megközelítésben a genocídium kizárólagos áldozatai tuszik voltak, miközben a genocídiummal szembeszálló hutuk vagy vegyes háttérű áldozatok mészárlásokban veszítették életüket. Miközben a hatalom mellett álló tuszi túlélők egy része helyesnek tartja ezt megkülönböztetést, azok a hutuk, mint Seraphine, akit ugyanazok az elkövetők kínoztak és erőszakoltak meg, jogosan tekint magára genocídium túlélőjeként, és a ruandai társadalom egy része elismeri ezt. Jól példázza ezt a támogatottságot, hogy Butare kerületben egy olyan hutu nő nyerte meg 1999-ben a polgármester-választást, aki a genocídiumban elvesztette tuszi férjét, és egy a genocídium özvegyeit segítő szervezetet irányított (Burnet 2009:93.). Az ő esetében egyértelműen beszélhetünk a közösség támogatásáról.

Láthatatlan áldozatok

Az RPF vezetési gyakorlata a Genocídium Túlélő Alap, a FARG (Fonds d'Assistance pour les Rescapés du Génocide) kezelésével szintén aláásta a nemzeti egységet. A nemzetközi adományokból finanszírozott pénzügyi alapot az állam kezelte, és

célja a genocídium áldozatainak megsegítése, egészen pontosan az árvák helyzetének javítása volt, a tanulmányaik támogatásával. A támogatás elnyeréséhez azonban a FARG-adminisztrációnak el kell ismernie a jelentkezőt mint genocídium-túlélőt. Az azonosítási folyamat részeként a régiója genocídium-áldozatokat támogató szervezeteitől kell igazolásokat beszereznie, és legalább két szemtanú nyilatkozatát. Miközben az alap névlegesen minden túlélő segítésére jött létre, a gyakorlatban a támogatást kizárólag „tisztá” tuszi háttérű fiatalok kapták meg. Lehetne azzal érvelni e gyakorlat mellett, hogy ténylegesen a tuszi népességből került ki az érintettek többsége, de érdemes megemlíteni, hogy az első migrációs hullámban, az országot 1957 és 1964 között elhagyó, és a genocídium után visszatérő tuszi családok gyermekei is hozzájuthattak támogatáshoz. A „régii visszatérők” a szükséges igazolások megszerzése érdekében többnyire megvesztegették az illetékes szervezeteket, ami nem okozott nehézséget, tekintve, hogy különösen a Tanzániából és Kenyából visszatérők a ruandai gazdasági viszonyokhoz képest lényegesen jobb anyagi lehetőségekkel rendelkeztek. Ez a gyakorlat nem csak a hutu és tua háttérű túlélőket szolgáltatta meg a segítségtől. Azon fiatalok kérelmét, akik bár tuszi származásúak voltak, de szüleik halála miatt egy távolabbi hutu rokon, vagy hutu keresztszülők gyámsága alá kerültek, a FARG elutasította (Burnet, 2009:94). Burnet megfigyelései alapján az elutasított kérelmek mögött a helyi közösségeken belüli hatalmi viszonyok, és egymás családjai pontos etnikai térképének ismerete állt. A FARG működését nehéz nem az oktatáshoz jutás etnikai alapon működő intézményesített szabályozójaként értelmezni. A közvélemény nem kérdőjelezte meg a rendszer szükségességét, de különösen a vidéki, szegény hutu családok véleménye szerint igazságosabb lenne rászorultsági alapon, és nem a genocídium érintettség alapján segíteni a fiataloknak. Mely feltételezett érintettség ténylegesen nem is esik egybe a tényleges áldozatisággal, így inkább csak az etnikai elkülönítés új eszköze. Ez a gyakorlat a társadalom etnikai megosztásának fenntartásán túl azt a veszélyt is magában hordozza, hogy hosszú távon ismét megerősíti azt a gazdasági és hatalmi szakadékot, ami részben az 1994-es eseményekhez vezetett.

Államilag diktált gyász

1995-tel kezdődően az RPF-rezsim minden áprilisban megemlékezik a genocídiumról, a Nemzeti Gyász Hónapja keretei között. A televízió és a rádió illő zene és a túlélők visszaemlékezéseinek sugárzásával segít a megemlékezésben, valamint bátorítják a helyi közösségeket, hogy szervezzenek megemlékezéseket, ahol párbeszéd formában lépéseket tehetnek a megbékélés felé. A Hónap első hetében a bárók és mulatók zárva tartanak. Az hét csúcspontja a központi megemlékezés, amelyet minden évben más helyszínen tartanak április 7-én, az 1994-es genocídium első napján. Ezen a megemlékezésen az RPF-rezsim a nemzeti emlékezet sajátos verzióját igyekszik kialakítani és megerősíteni. Az esemény szimbolikája és retorikája az események etnikailag polarizált elbeszélésére épül, amely teljesen kiradírozza a hutu áldozatokat és az RPF által elkövetett bűncselekményeket egyaránt. Ennek azért van jelentősége, mert a genocídium-megemlékezés a legfontosabb nemzetépítő

ceremónia az új Ruanda életében. A megemlékezés kulcspillanata az elnök beszéde, melyben kitér az aktuális eseményekre, a kormány döntéseire és terveire is. A másik állandó jellemző a nemzetközi közösség jelenléte, többnyire nagykövetek képviselében, de előfordulnak államfői látogatások és feltűnnek a nemzetközi szervezetek vezetői is, akiknek felszólalásait általában a be nem avatkozás felett érzett büntudat határozza meg.

Az első, 1995-ös ünnepségen egyetlen nyugati vezető sem vett részt, csupán a Kigaliból odarendelt diplomatákon keresztül képviseltették magukat (Vidal, 2001:6). Ez a távolmaradás egyértelművé tette a ruandai lakosság és a rezsím számára is, hogy a nemzetközi közösség a genocídium elmúltával az érdeklődését is elveszítette. Kagame alelnök beszédében emlékeztette bűnére a nemzetközi közösséget, amiért „elmulasztotta megakadályozni a népirtást, mely morális hiba most morális kötelességévé tette Ruanda újjáépítésének segítségét” (Pottier, 2002:158). A nemzetközi bűnrészesség a genocídiumban továbbra is központi szerepet játszik a megemlékezésben. A 2001-ben Kibungo tartományban tartott megemlékezésen az akkor már elnök Kagame az áldozatok kiásott testét vonultatta fel, ezzel nyomatékosítva vádiratát a nemzetközi közösséggel szemben. A gesztus közvetlen válasz volt a megemlékezés után pár nappal kiadott, de már hetekkel korábban kiszivárgott ENSZ-jelentésre, amely elítélte az országot Kongó nyersanyagkészletének jogtalan kizsákmányolásáért (UN Security Council Expert Panel Reports on the Illegal Exploitation of Natural Resources and Other Forms of Wealth of the Democratic Republic of Congo, 2001). Kagame beszéde – bár a gyászról és a megemlékezésről szólt – egyben reagálni kívánt azokra az állításokra is, melyek szerint a hatalmi elit személyes vagyonát növelte a Kongói Demokratikus Köztársaságban dúló háború kínálta lehetőségeken keresztül. Az állami hatalom egyre inkább az RPF-tagok kezében koncentrálódott, mára kizárólagosan ők alkotják a hatalmi struktúra minden elemét, egyben elkezdtek „eszközösíteni a genocídiumot”, hogy parancsuralmi rendszerüket igazolják (Brauman–Smith–Vidal, 2000:7). Ahogy hatalma első felében a rezsím belső kritikussai dehonesztálására és bebörtönzésére az „elkövetés” gyanúját használta fel, úgy nemzetközi politikájában is politikai fegyverként alkalmazza a genocídiumot (Pottier, 2002:151). Ez a technika állandóan jelen van a politikai eszközök között, de ebben az esetben az exhumált testek és a megcsonkított túlélők szó szerinti felvonultatásának sokkhatásával alátámasztott beszédében Kagame a nemzetközi közösség bűnrészességét is a mitikus történelem- értelmezés részévé tette. A beszéd kezdetén a testeket mint bizonyítékokat terítette az egybegyűltek elé. „Ezek az éppen csak eltemetett testek a tanúi annak, ami itt és az ország más részein történt.” Majd a beszéd későbbi részében közvetlenül a felelősség kérdését vetette fel. „Ez a világ nem ismeri a könyörületet. Azok, akik hazudnak nektek, akiket jóakarótoknak hisztek, nem ismerik a könyörületet. Ha lett volna bennetek könyörület, mindez (a testekre mutat) nem történt volna meg. Ez az ő figyelő tekintetük előtt történt.” Ebben az egyszerű szövegben Kagame nem csak a nemzetközi közösség bűnös távolmaradását hangsúlyozta ki, egyben saját kormányzata és az RPF morális felsőbbrendűségét is megalapozta, lévén ebben a narratívában ők voltak, akik megál-

lították a gyilkolást. Kagame egy harmadik alkalommal is visszatért a testekhez, ekkor már saját kormányzati döntéseinek morális mivolta mellett használva azokat érvként. „Az emberek nem tudják elfogadni, hogy ami 1994-ben megtörtént, megtörténhet megint (a testek felé mutat), ezért kellett a Nemzeti Egység kormányának és az államnak bizonyos műveleteket támogatnia, hogy meggátoljuk az újra bekövetkezését.” A beszéd későbbi részében egyértelművé tette, hogy a „bizonyos műveletek” alatt az RPF-erők kongói bevetését, és ruandai polgárok ellen országhatáron kívül és belül elkövetett atrocitásokat értette, mindezt a további genocídium megakadályozásának érdekében.

A nemzetközi felelősség napirenden tartása állandó része volt a megemlékezéseknek, de 1996 után a halottak dramaturgiai felhasználása megváltozott. 1995-ben a tuszi és hutu áldozatok testét egymás mellett temették el, és közösen emlékeztek meg róluk, közös ökumenikus szertartással bocsátva el őket. 1996-ban a közös halottakról és veszteségekről történő megemlékezés másodlagossá vált, a központi elem az áldozatok és elkövetők köré épített narratíva lett. Melyben az áldozat értelemszerűen tuszit, az elkövető pedig hutut jelölt. Az 1996-os megemlékezés helyszíne Murambi volt, egész pontosan az École Technique, amely az egyik legkegyetlenebb vérengzés helyszíne volt. 27 000 test került elő a tömegsírokból (Vidal, 2001:27).

1994 augusztusa és októbere között az ENSZ Assistance Mission for Rwanda (UNAMIR) katonái több ezer holttestet temettek el kapkodva, melyeket az épületekben és a környékükön találtak. A tuszi túlélők úgy vélték, a holttestek eltemetésével az UNAMIR egyszerűen el kívánta tussolni a genocídiumot. Ezekben a vádakban egyértelműen megjelent a ruandai lakosság ellenszenv az ENSZ-haderővel szemben, amiért az tétlenül nézte szenvedéseiket. Az 1996-os megemlékezés során a testek többségét szépen kialakított tömegsírokban helyezték el, de 1800 test a felszínen maradt, kiállítási tárgyként, az iskola termeiben elhelyezve (Vidal, 2001:24). Az egyik magyarázat szerint az UNAMIR-katonák a sietős elhantolás során a járványveszély ellen lúggal fedték be a testeket, melynek következtében azok

A nemzetközi felelősség napirenden tartása állandó része volt a megemlékezéseknek, de 1996 után a halottak dramaturgiai felhasználása megváltozott. 1995-ben a tuszi és hutu áldozatok testét egymás mellett temették el, és közösen emlékeztek meg róluk, közös ökumenikus szertartással bocsátva el őket. 1996-ban a közös halottakról és veszteségekről történő megemlékezés másodlagossá vált, a központi elem az áldozatok és elkövetők köré épített narratíva lett.

mumifikálódtak, mások szerint az új rezsim utasítására „tartósították” a testek egy részét. A szándéktól függetlenül, itt nem csontokról beszélünk, hanem felismerhető testekről, melyek haláluk pillanatába fagytak, örökre eltakarva arcukat, vagy egy csecsemő köré kulcsolódva védelmezően. A mumifikálás felelőseitől függetlenül a mitikus történelem fontos szereplőivé váltak. Rendszeresen feltűnnek a nemzeti televízióban, különösen nemzetközi delegációk érkezésekor. A túlélők tiltakoztak a testek kiállítása ellen, és tiltakoztak az őket tömörítő szervezetek is (Burnet, 2009:98). De ellenvéleményüket hamar elhallgattatták. E sajnálatos epizódnak különösen nagy jelentősége van, ha figyelembe vesszük Uli Linke megállapításait a németországi Bodies-kiállítással kapcsolatban. Uli Linke arra emlékeztet minket, hogy a testek kiállítása, a velük szemben elkövetett ellenállás nélküli szimbolikus agresszió a genocídium ideológiájának magjához kapcsolódik (Linke, 2009:150).

A ruandai kultúrában nevelkedettek elborzadnak a holttestektől (Burnet, 2009:98). A gyarmatosítás előtti időkben a holtakat takarókba kötötték és kint hagyták az erdőben, a testet nem övezte különös figyelem, és nem készítettek jelölt sírokat. A test mellőzöttségével szemben az elhunyt lelke az ősz szellemévé változott, és fontos társadalmi szerepet töltött be. A boldogtalan szellem bajok forrása lehetett, így rendszeresen megemlékeztek róluk, és igyekeztek kielégíteni szükségleteiket, kikérni véleményüket, és a lakóhely egy kijelölt részén elhelyezett kis házikóban menedéket biztosítani nekik. A gyarmati időszakban elterjedtek a behurcolt vallások, különösen a római katolikus hit, de az ősök tisztelete nem tűnt el, és különösen a vidéki régiókban továbbra is a hitélet központi formája maradt. Ebben a kulturális környezetben a holttestek kiállítása és haláluk pillanatába kötése megfosztotta őket a lehetőségtől, hogy az élők mindennapjainak részévé váljanak (Vidal, 2001:24), vagyis megtagadta tőlük a sorsuk kiteljesedését. Magányos, meggyötört testek, melyeknek nem maradt hozzátartozójuk, akik eltemetnék vagy megemlékeznének róluk. Ezáltal másodsorra is a genocídium áldozatává váltak, most azért, hogy annak emlékét a mindenkori jelenbe kössék. Az első megemlékezéshez képest 1996-ban eltérés volt az ökumenikus szertartás hiánya is. Afrikai kontextusban lehetetlen a vallást nélkülöző megemlékezés a halottakról (Vidal, 2000:26). A nyugatosodott ruandaiak számára a gyász elképzelhetetlen egy katolikus szertartás nélkül, amelyet a temetést követően, majd egy hónap gyász leteltével ismét megtartanak. Az ökumenikus szertartás hiánya a ruandai társadalomban ismét a testekkel szembeni atrocitásként jelent meg. A vallás megbékélést és nyugalmat hozó jelenléte helyett egy tuszi genocídium-túlélő számolt be az általa is átélt gyilkosságokról, majd beszéde végén a tömegben ülőkre ujjal mutatva nevezte meg az általa elkövetőknek vélteket, köztük Gikongo püspökét, Augustino Misagót (Vidal, 2001:25). Az ilyen és hasonló vádaskodások hutu résztvevőkkel szemben azóta a megemlékezés részévé váltak.

Konklúzió

A változások szimbolikusan nem csak az átjárhatatlan határvonalat jelölik ki, ami meghatározza, ki tekinthető áldozatnak, de a nemzeti és nemzetközi közösségen

belül is elkülöníti a morális és jó, valamint a megvetendő és bukott szereplőket, az egykori és a jövőbeli lehetséges elkövetőket. Emellett a nemzeti szintű megemlékezés elhomályosítja a kis közösségek és családok gyászát, és teljes mértékben tabusítja a nemzeti narratívába nem illeszkedő emlékeket, így az RPA gyilkosságai áldozatainak emlékét is (Burnet 2005:176.). A nemzeti megemlékezés egészen más szimbolikus szinten működik, mint a közösségi és a családi. Ez utóbbiak a gyászt a szeretteik elvesztéséből eredő fájdalom feloldására használják, hagyományok és vallási rítusok formájában tudják teljesíteni kötelességüket halottaikkal szemben. A nemzeti megemlékezés azonban a mitikus történelem építését szolgálja, egy olyan narratíva domináns és erőszakos megjelenítésével, amely nem egyezik vagy egyenesen ellentétes a ruandai civilek erőszakkal kapcsolatos egyéni élményeivel, melyeket a polgárháborúban, a genocídiumban és azt követően megélték (Burnet 2005:176.). Az 1994-ben, kis közösségekben és családi körben végzett gyászszertartások, melyeket többnyire a helyi katolikus plébánia vezetett, lényegesen jobban szolgálták a pszichológiai gyógyulást és a társadalmi megbékélést, mint a későbbi központi rendezvények. Ismerve a kormányzat szigorú hatalmi gyakorlatát és azt a – nem csupán Ruandára jellemző – tendenciát, mely szerint a központi gyakorlatok meghatározzák a helyi ceremóniákat is, a ruandai polgárok közösségi tere, amelyben szükségleteiknek megfelelően tudnának gyászolni, jelentősen beszűkült.

Az 1994-es genocídiumot a diplomáciai testületek, az Egyesült Nemzetek, az emberi jogi szervezetek és a társadalomtudósok egyaránt szinte azonnal „etnikai erőszakként” azonosították. Ezzel szemben igen kevés kutató és egyetlen nemzetközi szervezet sem állítja, hogy a jelenlegi ruandai uralom az etnikai erőszak intézményesített formája lenne. Az etnicitással kapcsolatos nyílt párbeszéd elfojtása, amelyet a rezsim a „nemzeti egység” jelszavával vitt végbe, és az áldozatiság politizálása olyan eszközök, amelyekkel az RPF saját sovinizmusát kendőzi el. Miközben az elkövetők azonosítása és elítélése, valamint az áldozatok segítése az állam felelőssége és kötelessége lenne, a Ruandában tapasztalható lassan mozgó igazságosztás, és a civil társadalomnak a hatalom indítékaival és legitimitásával kapcsolatos kételyei visszafordíthatatlanul a szimbolikus politizálás territóriumába száműzték ezt a feladatot.

Az RPF rezsimje – a gyász nacionalizálásán és a történelmi reprezentáció központi irányításán keresztül – saját politikai eszközévé tette a genocídiumot. A központi narratívába nem illeszkedő áldozatok kitöröltettek a hivatalos emlékezetből. A közösség hallgatása ezekről az áldozatokról és az RPF bűneiről az állami ünnepek kontrasztjában szinte elviselhetetlen feszültséget teremt. A félelem ruandaiak tömegei számára, mindazok számára, akiknek megélt és családi emlékezete nem egyezik a hivatalos verziókkal, életmóddá vált. Miközben az áldozatiságukkal kapcsolatos közösségi hallgatás fenntartása lehetőséget teremt a létezésre a komplex és kockázatos ruandai hétköznapokban, ugyanez a hallgatás fenntartja traumájukat és állandósítja szenvedésüket. Ilyen módon, ha az RPF-rezsim civilekkel szemben elkövetett tettei nem is minősíthetők genocídiumnak, az áldozatok egy részének politikai célú felhasználásával és egy másik részük kismimizésével az

1994-es események mindennap „megtörténnek”, és így, ha el nem is követték, de állandósították a genocídium létezését. *

Irodalom

- Basaglia, Franco (1987): *Psychiatry Inside Out: Selected Writings of Franco Basaglia*. Columbia University Press, New York.
- Biedermann, Zsuzsanna (2011): A genocídium fogalmának értelmezése. *Jogelméleti Szemle*. 12(4), pp. 1-21.
- Biedermann, Zsuzsanna (2013a): Népirtás Burundiban. *Afrika Tanulmányok*. 7(1), pp. 71-88.
- Biedermann, Zsuzsanna (2013b): A Ruandai Népirtás és a nemzetközi közösség passzivitása. *Afrika Tanulmányok*. 7(2), pp. 61-94.
- Brauman, Rony–Smith, Stephen–Vidal, Claudine (2000): Rwanda: Politique de terreur, privilege d’impunité. *Esprit*, 267 (August–September), pp. 147-161.
- Burnet, Jennie E. (2005): *Genocide Lives in Us: Amplified Silence and the Politics of Memory in Rwanda*. University of North Carolina Press, Chapel Hill.
- Burnet, Jennie E. (2009): *Whose Genocide? Whose Truth? Representation of Victims and Perpetrators in Rwanda*. In *Genocide. Truth, Memory, and Representation*. Eds. Alexander Laben Hinton–Kevin Lewis O’Neill. Duke University Press, Durham, North Carolina, pp. 80-100.
- Des Forges, Alison (1999): *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*. Human Rights Watch, New York.
- Human Rights Watch (HRW) (2001): *Uprooting the rural Poor in Rwanda*. Human Rights Watch, New York.
- Lemarchand, R. (1996): *Burundi: Ethnic Conflict and Genocide*. Cambridge University Press.
- Linke, Uli (2009): *The Limits of Empathy: Emotional Anesthesia and the Museum of Corpses in Post-Holocaust Germany*. In *Genocide. Truth, Memory, and Representation*. Eds. Alexander Laben Hinton–Kevin Lewis O’Neill. Duke University Press, Durham, North Carolina, pp. 147-191.
- Magnarella, Paul J. (2002): *Recent Developments in the International Law of Genocide: An Anthropological Perspective on the International Criminal Tribunal for Rwanda. In Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laben Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, pp. 310-324.
- Mcdoom, Omar (2013): *War and Genocide in Africa’s Great Lakes since Independence*. In *The Oxford Handbook of Genocide Studies*. Eds. Donald Bloxham–A. Dirk Moses. Oxford University Press, New York, pp. 550-578.
- Pottier, Johan (2002): *Re-Imagining Rwanda: Conflict, Survival and Disinformation in the Late Twentieth Century*. Cambridge University Press, New York.
- Schepers-Hughes, Nancy (2001): *The Genocidal Continuum*. In *Power and Self*. Ed. Jeanette Marie Mageo. Cambridge University Press, Cambridge, pp. 29-47.
- Schepers-Hughes, Nancy (2002): *Coming to our Senses: Anthropology and Genocide*. In *Annihilating Difference. The Anthropology of Genocide*. Ed. Alexander Laben Hinton. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, pp. 348-3
- T. Horváth Attila (2008a): *Purgatórium és népakarat: a ruandai megbékélési törekvések mérlege*. *Külügyi Szemle*. 7(4), pp. 140-155.
- T. Horváth Attila (2008b): *Agathe Uwilingiyimana (1953–1994) Ruanda mártír miniszterelnöke*. *Afrika Tanulmányok*, 2(1), pp. 86-89.
- Tarrósy István (2011): *Kelet-Afrika a fejlődés útján*. Pécs: Publikon Kiadó
- Vidal, Claudine (2001): *Les commémorations du genocide au Rwanda*. *Les Temps Modernes*, 613, pp. 1-46.

A szerzőről

kulturális antropológus, az ELTE Társadalomtudományi Kar oktatója, a Kisebbségsszociológia Tanszék vezetője, a Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Társadalomkutatások Program titkára. Fő kutatási területe a népirtások antropológiája és politikai antropológia

About the Author

cultural anthropologist, lecturer at the ELTE Faculty of Social Sciences, Head of the Department of Sociology of Minorities, Secretary of the Interdisciplinary Social Research Programme of the Doctoral School of Sociology. Main research interests include the anthropology of genocide and political anthropology

@

miklos.szabo12@gmail.com

English Abstract

After the genocide, from July 1994, the RPF has been in power in Rwanda. When the militant rebel group came to power, it faced a devastated country, for which it was partly responsible. As a result of the shock of the genocide, the citizens who remained in the country opposed all ethnic discrimination and any political manifestation of it. Relying on international attention, people hoped for rapid reconstruction and democratization from the RPF. In line with expectations, the RPF started the „New Rwanda” nation-building project, which aimed to eliminate ethnic divisions on the one hand, and to deal with social differences caused by huge waves of refugees on the other.